

Barbara Gawda

Analiza treści skryptów miłości i nienawiści u osób antyspołecznych

Studia Psychologica nr 10, 103-124

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BARBARA GAWDA*
Instytut Psychologii
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ANALIZA TREŚCI SKRYPTÓW MIŁOŚCI I NIENAWIŚCI U OSÓB ANTYSPOŁECZNYCH

Analysis of content of the love and hate scripts of antisocial persons

Abstract

Crucial to this study is to compare the content of the love and hate *scripts* of persons diagnosed with antisocial personality. The literature points to the antisocial persons have some specific schemas and scripts which determined their strong incapacity for love and the tendency to violence, anger and hate. There were examined 50 prisoners with antisocial personality disorder, 30 prisoners without antisocial personality disorders, and 50 men non-prisoners without the antisocial tendencies. The subject matter of the analysis was narrative monological discourse. All participants had to describe the situations presented at the photographs: the love meeting and the quarrel. Then, the comparisons of the content of two scripts were done. The results show the antisocial persons possess emotional knowledge linked to faulty beliefs, but they have problems in recognizing valence of emotions. They use cognitive strategies which elicit the difficulties in understanding the emotions.

* Adres do korespondencji: bgawda@wp.pl

Keywords: love, hate, affective scripts, antisocial personality

Słowa kluczowe: miłość, nienawiść, skrypty afektywne, osobowość antyspołeczna

1. WPROWADZENIE

Niniejsze opracowanie dotyczy bardzo rzadko podejmowanego na gruncie psychologii polskiej zagadnienia skryptów afektywnych u osób z osobowością antyspołeczną. Analizy takie w odniesieniu do schematów (w sensie ogólnym; nie badano skryptów uczuć) były prowadzone jedynie przez Becka i współpracowników (Beck i in., 2005). Badanie koncentruje się na wiedzy emocjonalnej, której analiza może być ważna w procesie wyjaśniania mechanizmów nieprawidłowego zachowania, albowiem pomiędzy wiedzą a zachowaniem istnieje swoista relacja. Zgodnie z ideami koncepcji poznawczej relacja ta ujmowana jest w następujący sposób: „afekty i zachowanie są zdeterminowane przez sposób, w jaki osoba konstruuje świat” (Beck i in., 1979, s. 3). A zatem wiedza dotycząca pewnych zjawisk warunkuje w jakimś stopniu ich doświadczenie. Zaś zakłócenia w funkcjonowaniu powstają w wyniku błędnych treści poznawczych lub błędnego poznawczego przetwarzania (Clark i Fairburn, 2006). Istnieje zatem możliwość, iż wykazanie specyficznych przekonań zawartych w treści skryptów afektywnych pozwoli lepiej zrozumieć podłoże dysfunkcji w zakresie zachowania u osób z osobowością antyspołeczną. Aby ukazać specyfikę tych skryptów skoncentrowano się na analizie treści.

Skrypty uważane są za jedne z typów reprezentacji poznawczych, które mają charakter umysłowych odpowiedników istniejących bądź fikcyjnych obiektów i zastępują te obiekty w procesie przetwarzania informacji (Nęcka i in., 2006). Reprezentacje poznawcze mogą różnić się trwałością i przyjmować rozmaite postacie, np. według Paivio (1986) są to obrazy umysłowe, ślady pamięciowe, słowa, sądy, pojęcia. Reber (2000) za najważniejsze rodzaje reprezentacji uznaje: obrazy umysłowe, słowa i idee. Z uwagi na kryterium trwałości reprezentacji poznawczych wymienia się pojęcia, schematy, skrypty i ramy (Nęcka i in., 2006). Schematy stanowią dobrze zintegrowane fragmenty sieci semantycznej, w których zakodowany jest sens danej sytuacji oraz znaczenie typowego zachowania, które z tą sytuacją może się wiązać. Ramy z kolei mają bardziej ogólny charakter,

co oznacza większą możliwość transformacji zachowania w obrębie danej sytuacji. Natomiast teoria planów, scen i tematów, zakłada istnienie bardziej złożonych struktur zawierających wiedzę na temat potencjalnych celów działania, szczegółowych interakcji społecznych, a także pojedynczych podobnych do siebie sytuacji (Schank, 1986). Wśród rodzajów schematów Wojciszke (1986) wymienia jako podstawowe: przedmiotowe, zdarzeń, czyli skrypty oraz schematy cech. Skrypty są strukturami poznawczymi wykształconymi dzięki wielokrotnemu powtarzaniu określonej sekwencji zdarzeń, ich kontekstu, rozumieniu sensu tej sekwencji (Tomkins, 1987). A zatem skrypt zawiera treści dotyczące zdarzeń, ich uczestników, obiektów typowych w scenach, warunków uruchamiających scenariusz i rezultatów zdarzeń (Schank i Abelson, 1977). Na ogromne znaczenie skryptów w sferze motywacji i emocji zwraca uwagę Tomkins (1987). Według niego stany afektywne funkcjonują na zasadzie skryptów, tj. wewnętrznych reprezentacji. Frijda (2005) również podkreśla, iż etykiety emocji odzwierciedlają prototypy lub skrypty pochodzenia kulturowego. Zgodnie z tą tezą człowiek zachowuje się tak, jak wymaga tego skrypt dla danych okoliczności. Skrypty są swego rodzaju abstraktami zapisanymi w pamięci perceptualnej, schematycznej, przy współdziałaniu werbalnego kodu (Maruszewski i Ściagała, 1998). Są to konkretne reprezentacje pamięciowe reakcji ekspresyjnych, autonomicznych i odczuć wchodzących w skład tych reakcji powiązanych z danym zdarzeniem (Leventhal i Scherer, 1987). Skrypt afektywny jest formą reprezentacji poznawczej określonej sekwencji zdarzeń mających znaczenie emocjonalne; jest to sposób postrzegania i interpretowania sytuacji, które mają znaczenie afektywne (Tomkins, 1987; Demorest i Alexander, 1992). Można sformułować tezę, iż reprezentacje poszczególnych emocji zawierają zróżnicowaną liczbę skryptów związanych z osiowymi tematami (np. miłość jako rdzeniowy temat wiąże się z przeróżnymi skryptami dotyczącymi faz związku, zachowania partnera, sposobów spotykania się z osobą ukochaną, charakteru rozstania itp. (Tomkins, 1987; Berne, 2005; White, 2005).

Zgodnie z poznawczą koncepcją osobowości antyspołecznej to właśnie schematy bądź skrypty są odpowiedzialne za dysfunkcjonalne zachowanie. Według Becka (1964) nieprawidłowe schematy powstają, gdy ludzie stosują błędną logikę, np. nadmiernie uogólniają na podstawie pojedynczych przypadków lub dokonują selektywnej abstrakcji negatywnych cech sytu-

acji, zamiast bilansować aspekty negatywne i pozytywne. Takie myślenie podtrzymuje zaburzenie utrwalając dysfunkcjonalne przekonania (Gelder, 2006). Proces podtrzymywania obejmuje różne procesy psychiczne, nie tylko myślenie, ale też uwagę, pamięć i wyobraźnię (Rachman, 2006; Gelder, 2006). Jednocześnie też przebiega na różnych poziomach przetwarzania informacji i opiera się na różnych kodach zgodnie z koncepcją Interaktywnych Podsystemów Poznawczych (Teasdale, 2006). Oznacza to, iż istnieje wielopoziomowy system podtrzymujący dysfunkcjonalny sposób zachowania. Dla stanowiska Becka, Freemana i Davis (2005) kluczowe jest, iż schematy o charakterze poznawczo-afektywnym wyznaczają strategie funkcjonowania. Charakterystyczne strategie są werbalizowane w postaci przekonań. A zatem w skryptach osób z osobowością antyspołeczną znajdują się specyficzne sformułowania typu: „jestem lepszy od innych”, „inni to mięczaki”, „muszę troszczyć się o własne interesy” (ibid.). Wskazują one na istnienie szczególnie rozwiniętych strategii wojowniczości, wykorzystywania i drapieżności, i jednocześnie na dość słabo rozwinięte strategie wrażliwości, wzajemności i empatii (Gerstenfeld, 2004; Beck i in., 2005). Z tego właśnie względu w niniejszym opracowaniu skoncentrowano się na dwu kluczowych *skryptach* dla osób z osobowością antyspołeczną, tj. miłości i nienawiści. Wydaje się, że właśnie w zakresie tych uczuć u osób z omawianej grupy istnieje szczególnie asymetria. Literatura przedmiotu zgodnie podkreśla deficyty w zakresie szacunku, miłości i bliskości u osób z tej grupy i jednocześnie szczególnie zwiększone predyspozycje do doświadczania stanów afektywnych skojarzonych z nienawiścią i wrogością (Brinkley i in., 2005; Hare, 2003, 2006). Osoby takie charakteryzuje wyraźna tendencja do przeżywania emocji związanych z przemocą, jak złość, wrogość, pogarda, nienawiść (Blair i in., 1997; Book i Quinsey, 2004; Grann, 1998; Hare, 2006).

Ze względu na to, iż to właśnie w zakresie złożonej afektywności osoby z antyspołeczną osobowością przejawiają specyficzne tendencje, analizie poddano skrypty uczuć. Według psychologii poznawczej uczucia mają bardziej złożony charakter niż emocje, gdyż zawierają nie tylko komponent afektywny, ale też poznawczo-emocjonalny. Mają charakter względnie trwałego i złożonego ustosunkowania się do rzeczywistości (Jarymowicz, 2005, s. 929). Miłość należy do szczególnie złożonych i zindywidualizowanych uczuć o charakterze pozytywnym (Sternberg, 2001), zaś nienawiści

to równie złożony poznawczo-afektywny konstrukt oznaczający emocjonalne odrzucenie (Eibl-Eibesfeldt, 1995). Nienawiść to wrogie i negatywne ustosunkowanie do drugiej osoby (Zaleski, 1998). Zawiera w sobie złość, odrazę, pogardę, wściekłość, chęć niszczenia czy unicestwienia. Uczucia z uwagi na swą złożoność stanowią swoiste narracje, mają wręcz konstrukcję narracyjną (Lewis i Haviland-Jones, 2005). Stanowią połączenie doświadczeń emocjonalnych i procesów poznawczych, co sprawia, iż uczucia umożliwiają wartościowanie. Dlatego też wykorzystano analizę narracji w celu zilustrowania treści skryptów uczuć. Jest to uzasadnione poglądami z zakresu psychologii narracyjnej i poznawczej (Dryll i Cierpka, 2004; Trzebiński, 2002). Znaczenie narracji w zakresie integrowania emocji wyjaśniają poglądy nurtu poststrukturalistycznego, który koncentruje się na roli języka w tym procesie (Lupton, 1998). Według założeń tego nurtu język jest podstawowym środkiem konstruującym i nadającym znaczenia emocjonalne. Język jest więc głównym środkiem umożliwiającym tworzenie reprezentacji afektywnych. Emocje są zatem efektem dyskursywnej praktyki człowieka (ibid.). Z uwagi na traktowanie w literaturze przedmiotu narracji jako struktury znaczeniowej (Rosner, 2003) oczekiwano, iż ich analiza przybliży treść skryptów, ujawni osobiste znaczenia. Zgodnie z koncepcją van Dijka (1997) model kontekstu ujawniany w narracji zawiera wszystkie elementy schematu poznawczego. Aby zilustrować skrypt miłości skoncentrowano się na scenariuszu spotkania dwojga zakochanych osób. Zajmowano się zatem miłością partnerską o charakterze romantycznym. Natomiast w celu opisanie skryptu nienawiści dokonano analizy pogardliwej kłótni dwojga osób (nienawiść w relacjach partnerskich; nienawiść do innych).

Sformułowano następujące pytanie badawcze:

Czy istnieją (i na czym polegają) różnice w zakresie treści pomiędzy *skryptami* miłości i nienawiści w grupach: przestępców ze zdiagnozowaną osobowością antyspołeczną, przestępców bez osobowości antyspołecznej oraz mężczyzn nie karanych bez cech antyspołecznych?

Na podstawie przedstawionych danych z literatury przedmiotu można sformułować bardzo ogólne hipotezy, iż schematy miłości u osób z antyspołeczną osobowością wskazują na deficyt w zakresie strategii wzajemności, zawierają więcej elementów negatywnych niż schematy miłości u osób w pozostałych grupach, zaś treść schematów nienawiści u osób z antyspołeczną osobowością wskazuje na dominujące strategie wojowni-

czości i drapieżności oraz na bardziej rozbudowaną strukturę nienawiści niż u osób z grup porównawczych.

Zmienna wyjaśniająca: cechy antyspołecznej osobowości według DSM-IV (1994) – na podstawie przedziałowej kategoryzacji tej zmiennej wyodrębniono trzy grupy osób: przejawiające antyspołeczne zaburzenie osobowości (liczba cech więcej niż trzy), nieprzejawiające antyspołecznego zaburzenia osobowości, ale charakteryzujące się pojedynczymi antyspołecznymi cechami (do trzech cech według DSM-IV), bez antyspołecznych cech osobowości. Grupy te w opracowaniu nazywane są kolejno: grupa pierwsza (KR – kryterialna), druga (W – więźniowie) oraz trzecia (KO – grupa kontrolna).

Zmienna wyjaśniana (zależna): elementy treści *skryptów* spotkania zakochanych oraz kłótni.

2. METODA BADAŃ

2.1. OSOBY BADANE

Wszyscy badani to mężczyźni ($N=130$) cechujący się takim samym poziomem wykształcenia, inteligencji (WAIS-R: II = 90 – 110) oraz zbliżonym wiekiem ($M=35,5$ lat; $SD=11$ lat), brakiem zaburzeń motorycznych i psychicznych. Jak wcześniej wspomniano osoby badane podzielono na trzy grupy (nazywane w opracowaniu: KR, W i KO) na podstawie przedziałowej kategoryzacji zmiennej wyjaśniającej tj. cech antyspołecznej osobowości (podział opierał się na kategoriach diagnostycznych dla osobowości antyspołecznej według DSM-IV [wywiad kliniczny został zastosowany do celu diagnozy zaburzeń osobowości] oraz potwierdzony wynikami w Skali Psychopatii; wszystkie osoby były badane Skalą Psychopatii [Diagnostyczny Kwestionariusz Osobowości – skrócona wersja skali WISKAD]). Przeprowadzono badania przy użyciu dwu grup kontrolnych (więźniów bez antyspołecznego zaburzenia osobowości i nie-więźniów bez antyspołecznego zaburzenia osobowości) w celu wyeliminowania wpływu zmiennej izolacja więzienna na skrypty afektywne, bowiem grupę docelową, czyli ze zdiagnozowaną osobowością antyspołeczną stanowili więźniowie. Można domniemywać, iż izolacja więzienna ma istotny wpływ na kształtowanie skryptów afektywnych, dlatego też zdecydowano się na plan badawczy

z dwiema grupami kontrolnymi (W i KO). Kluczowe zatem dla problemu badawczego było porównanie skryptów afektywnych u osób z dwu grup przestępców, tj. z osobowością antyspołeczną oraz bez osobowości antyspołecznej. Obie grupy – więźniów z antyspołecznym zaburzeniem osobowości i więźniów bez antyspołecznego zaburzenia osobowości stanowili przestępcy wielokrotnie karani za ciężkie przestępstwa przeciwko zdrowiu, życiu, porządkowi publicznemu, mieniu. Badanie tych osób przeprowadzono w trzech zakładach karnych. Obie grupy badane były tak wyselekcjonowane, aby były ekwiwalentne pod względem rodzaju popełnianych przestępstw, czasu izolacji więziennej, a także poziomu intelektualnego, wieku, braku innych zaburzeń, różniły się zaś jedynie liczbą przejawianych antyspołecznych cech osobowości. Poniżej podano dokładne kryteria, na podstawie których kwalifikowano osoby do trzech grup:

1) Grupa (KR) więźniów z antyspołecznym zaburzeniem osobowości: Mężczyźni wielokrotnie karani ($N=50$) cechują się dużą liczbą cech antyspołecznych (według DSM-IV – 5 i więcej; w Skali Psychopatii (ze skróconej wersji skali WISKAD) uzyskiwali powyżej 25 jednostek).

2) Grupa (W) więźniów bez antyspołecznego zaburzenia osobowości: Mężczyźni wielokrotnie karani ($N=30$) cechują się przejawianiem pojedynczych cech antyspołecznej osobowości (według DSM-IV – 3 cechy lub mniej, w Skali Psychopatii [ze skróconej wersji skali MMPI] uzyskiwali od 15 do 20 jednostek).

3) Grupa (KO) niekaranych – mężczyźni nie przejawiający cech antyspołecznej osobowości ($N=50$) (według DSM-IV oraz niskie wyniki w Skali Psychopatii [poniżej 15 jednostek]). Jest to grupa ekwiwalentna do grup KR i W pod względem poziomu wykształcenia, wieku, inteligencji, braku zaburzeń somatycznych i psychicznych. Grupę tę stanowili dorośli mężczyźni uczący się (uzupełniający wykształcenie średnie) w szkołach średnich w systemie zaocznym.

2.2. PRZEBIEG BADANIA

Wszystkie osoby badane pisały opowiadania na temat dwu obrazków wyselekcjonowanych na podstawie badań pilotażowych, w których oceniano jakie emocje bądź uczucia przedstawiają. Wybrane fotografie uzyskały najwyższe wskaźniki zgodności (W-Kendalla = 0.86 dla nienawiści, 0.93 dla

miłości). Wykorzystano je w badaniach właściwych. W każdym przypadku udzielano badanym jednakowej instrukcji następującej treści: „Proszę popatrzeć na obrazek. Wyobrazić sobie, że jest się osobą na zdjęciu. Następnie wczuć się w swoją rolę i napisać historię o tym”. Czas badania nie był ograniczony. Wszystkich badanych zapewniono o anonimowości i udzielano im jednakowej informacji na temat celu badania. Wskazywano, iż biorą udział w psychologicznych badaniach dotyczących zainteresowań, upodobań i poglądów osób dorosłych. Wszystkie osoby badane pisały teksty w jednakowych warunkach technicznych (grupa KO bez antyspołecznego zaburzenia osobowości była badana w szkołach).

2.3. ANALIZA TREŚCI SKRYPTÓW

Następnie dokonano analizy 260 opowiadań pod kątem wyróżnionych elementów treści *skryptów*. Wskaźniki opracowano na podstawie teorii Becka, Freemana i Davis (2006), Tomkinsa (1987), Wierzbickiej (1992) oraz własnych pomysłów. Założono, iż skrypt ma charakter scenariusza, w którym występują osoby różnie charakteryzowane (np. pozytywnie, negatywnie), zaś autor scenariusza przypisuje im różne emocje, cechy osobowości, w różny sposób interpretuje przyczyny sytuacji oraz jej znaczenie.

Analizy pod kątem wybranych wskaźników dokonywało 3 sędziów kompetentnych (mieli za zadanie zliczyć liczbę poszczególnych elementów i wypisać ich rodzaje, np. liczba pozytywnych określeń partnera).

Wybrane wskaźniki treści *skryptów* w narracjach:

- Ja-bohater:
 - liczba określeń pozytywnych głównego bohatera, np. *jestem dobry*;
 - liczba określeń negatywnych, np. *jestem okropny*.
- Partnerka:
 - liczba określeń pozytywnych partnera, np. *ona jest cudowna*,
 - liczba określeń negatywnych partnera, np. *ona jest beznadziejna*.
- Stany afektywne u bohatera: liczba poszczególnych stanów: radość i szczęście (np. *jestem radosny*), lęk (np. *boję się...*), smutek (np. *jest mi smutno...*), zazdrość (np. *jestem zazdrosny, gdy...*), poczucie bezpieczeństwa (np. *czuję się bezpiecznie*).
- Stany afektywne u partnerki (liczba poszczególnych stanów: radość i szczęście (np. *ona jest wesoła*), lęk (np. *boi się*), smutek (np. *jest smut-*

na, gdy...), zazdrość (np. *jest zazdrosna, że...*), poczucie bezpieczeństwa (np. *ona czuje się bezpiecznie...*).

- Cechy osobowości bohatera (liczba określeń cech osobowości czy zachowania): wyjątkowość (np. *jestem niezwykły...*), dobroć (np. *jestem dobrym człowiekiem*), tendencja do wykorzystywania innych, nieuczciwość [w skrypcie nienawiści] (np. *muszę uważać, żeby nie odkryła moich zamiarów*), ugodowość [w skrypcie nienawiści] (np. *ze mną można się dogadać*).
- Ocena znaczenia przyczyn sytuacji (mierzona liczbą określeń): ważne (np. *to jest wielki problem*, nieistotne (np. *nic się nie stało*).
- Liczba określeń zgeneralizowanych: np. *kobiety zawsze..., mężczyźni w ogóle..., ja nigdy...*

3. WYNIKI

Porównano narracje o miłości pomiędzy trzema badanymi grupami oraz narracje o nienawiści. Zastosowano jednoczynnikową analizę wariancji oraz metodę porównań wielokrotnych *post hoc* Tukeya w odniesieniu do porównań między trzema grupami (dokonano transformacji danych przy użyciu przekształcenia pierwiastkowego ze względu na to, iż rozkłady niektórych zmiennych odbiegały od normalnego, po przekształceniu dane spełniały założenia dla analizy wariancji). Następnie sprawdzono czy analizowane zmienne różnicujące poszczególne grupy są powiązane z długością historii tworzonych przez badanych (mierzoną liczbą słów w narracji). Zastosowano analizę kowariancji, w której kowariantem była długość opowieści (tabela 1). Sprawdzenia takiego dokonano w celu wyeliminowania błędu w interpretacji rezultatów mogącego wynikać z wpływu zmiennej długość historii na inne zmienne. Wydaje się bowiem, iż im dłuższa narracja tym więcej w niej może się pojawić określonych kategorii, np. określeń pozytywnych etc. Przypuszczenie takie wynika z faktu, iż badani tworzyli historie o zróżnicowanej długości. Najdłuższe historie pisali więźniowie ze zdiagnozowaną osobowością antyspołeczną (M=27 słów). Rezultaty analizy kowariancji pokazują, iż żadna z branych pod uwagę zmiennych nie pozostaje w interakcji z długością narracji (tabela 1). A zatem uzyskane różnice w zakresie treści skryptów miłości i nienawiści można interpretować jako powiązane z antyspołecznymi cechami osobowości, a nie długością opowiadań.

Tabela 1. Analiza kowariancji ($N=130$, kowariant – długość historii).

Elementy skryptu		$F_{(2,126)}$
Miłość:	Ja – pozytywny x długość	0,93
	Ja – negatywny x długość	0,24
	Partner – pozytywny x długość	0,56
	Ja – radość i szczęście x długość	0,34
	Ja – p. bezpieczeństwa x długość	1,17
	Partner – radość i szczęście x długość	1,24
	Partner – p. bezpieczeństwa x długość	1,44
	Przyczyny ważne x długość	0,85
	Przyczyny błahe x długość	0,60
	Nienawiść:	Ja – negatywny x długość
Ja – złość x długość		1,16
Ja – zazdrość x długość		0,79
Partner – złość x długość		1,14
Partner – zazdrość x długość		0,53
Ugodowość x długość		0,33
Ważne x długość		0,81
Błahe x długość		0,63
Generalizacje x długość		0,58

Porównania międzygrupowe narracji o miłości wykazały, iż osoby ze zdiagnozowaną osobowością antyspołeczną wykorzystują więcej określeń pozytywnych i negatywnych na temat siebie samego jako bohatera historii niż mężczyźni z pozostałych grup. Natomiast osoby z grupy KO bez cech antyspołecznych w bardziej pozytywny sposób opisują swoją partnerkę niż osoby z pozostałych grup. Mężczyźni z grupy z zaburzoną osobowością istotnie częściej przypisują sobie stany afektywne radości i szczęścia, a także poczucie bezpieczeństwa w sytuacji opisywania miłości. Natomiast osoby bez zaburzonej osobowości znacznie częściej przypisują poczucie bezpieczeństwa swojej partnerce pisząc na przykład: *ona czuje się ze mną bezpieczna*. Z kolei więźniowie bez antyspołecznej osobowości istotnie częściej przypisują partnerce przeżywanie radości i szczęścia, niż mężczyźni z pozostałych grup. W sytuacji opisywania miłości z niewielką często-

tliwościę we wszystkich grupach badanych osób pojawiają się takie stany afektywne jak lęk, smutek, złość, czy zazdrość. Należy jednak podkreślić, iż to w historiach mężczyzn niekaranych takie określenia nieco częściej występują, choć tendencja ta nie osiąga poziomu istotnego statystycznie.

W opisie zachowania bohatera historii osoby z antyspołeczną osobowością istotnie częściej wymieniają cechę dobroci (np. *jestem dobry, ...kocham swoją kobietę...*). Takie postrzeganie swojej osoby nie pojawia się w pozostałych grupach. Na uwagę zasługuje różnica dotycząca sposobu oceny znaczenia zdarzenia. Liczba określeń wskazujących, iż jest to fakt niezwykle istotny dominuje w grupie więźniów z zaburzoną osobowością. Badani werbalizują to następująco: *jestem niezwykle szczęśliwy... chciałbym aby to trwało wiecznie..., to najważniejsza chwila, jestem z nią i chcę, aby to się nie skończyło....* Natomiast określanie epizodu spotkania jako niezbyt ważnego, wręcz błahego pojawia się najczęściej u osób z grupy W bez antyspołecznej osobowości. W historiach o miłości pisanych przez osoby z trzech grup z niewielką częstotliwością pojawiają się zgeneralizowane określenia. Być może sytuacja szczęścia i zadowolenia nie prowokuje do stosowania tego rodzaju określeń.

Tabela 2. Elementy treści *skryptów* miłości w grupach: KR – kryterialna ($N=50$), W – więźniowie ($N=30$) i KO – grupa kontrolna ($N=50$) (jednoczynnikowa ANOVA, metoda porównań wielokrotnych *post hoc* Tukeya dla 3 grup niezależnych)

Elementy skryptu	KR M (SD)	W M (SD)	KO M (SD)	$F_{(2,127)}$
Ja – pozytywny	2,60a (1,24)	0,64b (0,71)	1,38c (0,63)	44,68***
Ja – negatywny	0,14 (0,35)	0,00	0,04 (0,19)	3,48*
Partner – pozytywny	0,88a (1,08)	0,80a (0,40)	1,34b (0,68)	5,58**
Partner – negatywny	0,06 (0,23)	0,00	0,04 (0,19)	0,90
Ja – radość i szczęście	1,24a (1,08)	0,70b (0,46)	0,72b (0,45)	27,88***
Ja – smutek	0,06a (0,23)	0,00	0,12a (0,32)	2,17
Ja – lęk	0,12a (0,47)	0,00	0,12a (0,32)	1,27

Elementy skryptu	KR M (SD)	W M (SD)	KO M (SD)	$F_{(2,127)}$
Ja – złość	0,00	0,00	0,02 (0,14)	-
Ja – zazdrość	0,00	0,00	0,02 (0,14)	-
Ja – p. bezpieczeństwa	0,58a (0,49)	0,00	0,20b (0,40)	22,40***
Partner – radość i szczęście	0,54a (0,61)	1,08b (1,11)	0,48a (0,50)	5,34**
Partner – smutek	0,00	0,00	0,18 (0,38)	-
Partner – lęk	0,06a (0,23)	0,00	0,06a (0,23)	0,93
Partner – złość	0,00	0,00	0,02	-
Partner – zazdrość	0,00	0,00	0,02	-
Partner – poczucie bezpieczeństwa	0,08a (0,27)	0,10a (0,30)	0,30b (0,46)	5,25**
Wyjątkowość	0,08 (0,27)	0,00	0,00	-
Dobroć	0,20a (0,40)	0,00	0,04b (0,19)	6,22**
Przyczyny ważne	0,88a (0,74)	0,23b (0,43)	0,58c (0,60)	9,92***
Przyczyny błahe	0,14a (0,35)	0,30b (0,46)	0,06a (0,23)	4,54**
Generalizacje	0,00	0,00	0,04 (0,19)	-

M – średnia, SD – odchylenie standardowe

* - istotne na poziomie $p < 0,05$

** - istotne na poziomie $p < 0,01$

*** - istotne na poziomie $p < 0,001$

Średnie oznaczone takimi samymi literami (a, b) nie różnią się istotnie od siebie (metoda porównań wielokrotnych *post hoc* Tukeya).

W percepcji nienawiści uzyskano również interesujące różnice między grupami. Mężczyźni z osobowością antyspołeczną częściej wymieniają negatywne określenia na temat siebie jako bohatera sytuacji. Dość zaskakujące jest używanie określeń pozytywnych w odniesieniu do siebie jako bohatera sytuacji nienawiści; takie określenia pod swoim adresem w ogóle nie pojawiają się u osób z pozostałych grup. Okazuje się również, że przestępcy z osobowością antyspołeczną używają nieco częściej negatywnych okre-

śleń do opisanja partnerki niż mężczyźni z pozostałych grup. Główną emocją, jaką wymieniają mężczyźni z antyspołeczną osobowością w opisie stanu afektywnego samego siebie jest złość. U mężczyzn z pozostałych grup w opisie siebie istotnie częściej pojawiają się stany emocjonalne smutku (np. *jest mi smutno, że tak się stało...*). Zarówno mężczyźni z grupy W, jak i niekarani wskazują też w opisie siebie na stan lęku, który kojarzy im się z sytuacją nienawiści. Mówią, że *boją się, że partnerka odejdzie...* lub *ona martwi się tym, jak to rozwiązać...* W sytuacji nienawiści często też pojawia się stan zazdrości wiązany z przyczynami zdarzenia. Osoby z zaburzoną osobowością częściej taki stan identyfikują u siebie jako bohatera historii, zaś więźniowie (W) bez antyspołecznej osobowości u partnerki. Podobnie mężczyźni z grupy W przypisują partnerce istotnie częściej stan złości. W grupie osób z KO podejrzewania i lęki przed zdradą nie pojawiają się.

Tabela 3. Elementy treści *skryptów* nienawiści w grupach: KR – kryterialna ($N=50$), W – więźniowie ($N=30$) i KO – kontrolna ($N=50$) (jednoczynnikowa ANOVA, test porównań wielokrotnych *post hoc* Tukeya)

Elementy skryptu	KR M (SD)	W M (SD)	KO SM (SD)	$F_{(2,127)}$
Ja – pozytywny	0,54 (0,76)	0,00	0,00	-
Ja – negatywny	0,46a (0,64)	0,13b (0,34)	0,28b (0,45)	3,93*
Partner – pozytywny	0,00	0,10a (0,30)	0,04a (0,19)	2,59
Partner – negatywny	0,42a (0,70)	0,30a (0,46)	0,34a (0,47)	0,46
Ja – smutek	0,00	0,23a (0,43)	0,06b (0,23)	8,08**
Ja – lęk	0,00	0,10a (0,30)	0,08a (0,27)	2,41
Ja – złość	1,29a (0,92)	0,56b (0,50)	0,30b (0,46)	25,71***
Ja – zazdrość	0,20a (0,40)	0,10b (0,30)	0,00	5,93**
Partner – smutek	0,00	0,13 (0,34)	0,00	-
Partner – lęk	0,00	0,00	0,00	-
Partner – złość	0,50a (0,70)	0,96b (0,80)	0,44a (0,54)	6,35**
Partner – zazdrość	0,12a (0,32)	0,33b (0,34)	0,00	3,51*
Wyjątkowość	0,32 (0,62)	0,00	0,00	-

Elementy skryptu	KR M (SD)	W M (SD)	KO SM (SD)	$F_{(2,127)}$
Dobroć	0,44 (0,64)	0,00	0,00	-
Ugodowość	0,54a (0,84)	0,13b (0,43)	0,00	12,98***
Wykorzystywanie	0,06a (0,23)	0,10a (0,30)	0,00	2,33
Ważne	0,34a (0,47)	0,70b (0,46)	0,42a (0,49)	5,39**
Błahe	0,52a (0,50)	0,30b (0,46)	0,00	22,98***
Generalizacje	0,64a (0,82)	0,23b (0,46)	0,06c (0,23)	13,28***

M – średnia

SD – odchylenie standardowe

* - istotne na poziomie $p < 0,05$

** - istotne na poziomie $p < 0,01$

*** - istotne na poziomie $p < 0,001$

Średnie oznaczone takimi samymi literami (a, b, c) nie różnią się istotnie od siebie (metoda porównań wielokrotnych *post hoc* Tukeya).

W dość interesujący sposób opisywane jest zachowanie i cechy osobowości bohatera historii o nienawiści. Mężczyźni z grupy więźniów z antyspołecznym zaburzeniem osobowości istotnie częściej przypisują sobie takie cechy jak ugodowość i dobroć [przypisywanie cechy dobroci w sytuacji nienawiści zupełnie nie występuje w grupach W i KO]. Cecha ugodowości jest werbalizowana w sposób następujący, np. *...dojdziemy do porozumienia, wszystko będzie dobrze..., nie lubię takich sytuacji, zawsze staram się ich unikać, przyznaję rację kobiecie i klótnię obracam w radość, ... unikam klótni, przyznaję się do błędu, choćbym go nie popełnił...* Wyjaśnienia z reguły mają charakter kategoriyczny: *zawsze taka scena kończy się zgodą i porozumieniem*. Dość charakterystyczna jest także większa częstotliwość używania określeń zgeneralizowanych w grupie osób ze zdiagnozowaną antyspołeczną osobowością, np. *kobiety zawsze... obwiniają mężczyzn..., zawsze staram się...* W percepcji przestępców z grupy KR opisywana scena nienawiści nie jest ważna w przeciwieństwie do przestępców z grupy W i osób z KO. Zdecydowanie częściej u mężczyzn z antyspołecznym zaburzeniem osobowości pojawiają się określenia nienawiści wskazujące, iż jest to coś błędnego i nieistotnego, np. *mała klótnia, że nie wyrzuciłem śmieci...*

Podsumowując wykazane różnice w treści skryptów miłości pomiędzy osobami z antyspołeczną osobowością, więźniami bez antyspołecznej oso-

bowości i grupa kontrolną, należy podkreślić, że w postrzeganiu miłości przez mężczyzn z antyspołeczną osobowością dość charakterystyczne jest istotnie częstsze opisywanie siebie jako bohatera historii w sposób ambiwalentny; w pozytywnych barwach, ale też i negatywnych. Wskazuje to na elementy niepewności, wątpliwości w odniesieniu do swojej roli. Jednocześnie też mężczyźni z osobowością antyspołeczną istotnie częściej sobie przypisują stan radości i szczęścia oraz istotne jest dla nich własne poczucie bezpieczeństwa, nie zaś taki stan u partnerki. W opisie miłości dominuje zatem koncentracja na sobie, na swoich emocjach, na swoim poczuciu bezpieczeństwa, przy jednoczesnym przekonaniu co do ogromnego znaczenia tego zdarzenia. Osoby z osobowością antyspołeczną werbalizują to szczególnie ekspresyjnymi sformułowaniami typu *to najważniejsza chwila w moim życiu...chciałbym, aby tak było wiecznie*. Treść skryptu miłości więźniów bez antyspołecznej osobowości zawiera inne elementy; osoby te postrzegają siebie jako bohatera zdecydowanie pozytywnego, koncentrują się na emocjach swoich i partnerki, poczuciu bezpieczeństwa partnerki, zdarzenie oceniają zaś jako ważne, ale w umiarkowanym stopniu. Z kolei mężczyźni z grupy kontrolnej bez cech antyspołecznych koncentrują się na sobie i partnerce, na swoich i jej emocjach, zdarzenie jest dla nich ważne, oceniają siebie jak i partnerkę pozytywnie, co więcej dostrzegają zarówno u siebie jak i partnerki pewne niuanse emocjonalne w postaci innych stanów emocjonalnych towarzyszących miłości.

Postrzeganie siebie w sytuacji nienawiści ma również zabarwienie ambiwalentne u osób z osobowością antyspołeczną w przeciwieństwie do pozostałych grup. Osoby z osobowością antyspołeczną wykazały też tendencje do przypisywania sobie bardzo pozytywnych cech charakteru jak ugodowość i dobroć oraz doświadczenie złości w sytuacji nienawiści. Jednocześnie też nie uznają sytuacji nienawiści za ważną, i często w tej sytuacji formułują sądy kateryczne.

4. DYSKUSJA

Przedstawione sposoby percepcji miłości i nienawiści wskazują na ważne właściwości afektywne i osobowościowe badanych osób. Przede wszystkim pozwalają dyskutować zagadnienia rozpoznawania znaku (walencji) emocji przez osoby z antyspołecznym zaburzeniem osobowości, ich wiedzę

afektywną, która okazała się być skorelowaną z przekonaniami kluczowymi oraz poznawcze mechanizmy odpowiadające za analizę informacji emocjonalnych.

Zarówno w zakresie miłości jak i nienawiści zaobserwowano trudności we właściwej orientacji w zakresie znaku emocji. Skrypty miłości osób z antyspołeczną osobowością zawierają uogólnioną wiedzę dotyczącą miłości; jest to uczucie ważne w życiu człowieka, przyczyniające się do doznawania pozytywnych, ale i negatywnych emocji. Walencja miłości ma zatem charakter ambiwalentny w odczuciu osób antyspołecznych. Rezultat ten można dyskutować w świetle najnowszych danych dotyczących emocji złożonych u osób z antyspołecznymi zaburzeniami osobowości (Trzebińska i Gabińska, 2009). Wbrew tradycyjnemu stanowisku, że osoby z omawianym zaburzeniem nie odczuwają emocji, najnowsze badania wskazują, że odczuwają emocje, czynią to jednak w sposób nieklarowny i ambiwalentny. Analiza wykazała, że istotnie skrypty mają charakter ambiwalentny. Przyczyn nieklarownego doświadczenia emocji badacze upatrują w nieskuteczności wzajemnego hamowania systemu BAS i BIS (Levenston i in., 2000; Newmann i in., 2005). Oznacza to, że u osób z omawianym rozpoznaniem pojawia się silne pobudzenie pozytywne (dążenie) i jednocześnie niewystarczające hamowanie pobudzenia negatywnego (Newmann i in., 2005).

Uzyskane rezultaty wskazują, iż osoby z antyspołecznym zaburzeniem osobowości posiadają wiedzę afektywną; w treści skryptu miłości na przykład odnajdujemy podstawowe elementy dotyczące uwarunkowań miłości, przebiegu takiej emocji złożonej oraz poszczególnych ról partnerów. Jednak osoby z omawianym zaburzeniem nie potrafią skupić się na emocjach partnera, a koncentrują się nadmiernie na swoich stanach afektywnych. Korresponduje to z danymi z literatury przedmiotu akcentującymi ograniczone możliwości w zakresie empatii oraz narcystyczne skłonności u osób z takim zaburzeniem (Hare, 2003, 2006; Gawda, 2007). Ponadto sposób oceny wagi zdarzenia miłości u osób z antyspołecznym zaburzeniem osobowości można wiązać z osiowymi cechami tego zaburzenia, takimi jak potrzeba wywierania dobrego wrażenia, zwrócenia na siebie uwagi, umiejętność barwnego opisywania (Brinkley i in., 2005). W literaturze przedmiotu określane jest to mianem tzw. czaru osobistego, który polega na szczególnych umiejętnościach wywierania wrażenia na innych (Hare, 2003, 2006). Pomimo zatem posiadania uogólnionej wiedzy dotyczącej miłości, osoby z antyspołecznym

zaburzeniem osobowości dokonują dość szczególnej analizy informacji afektywnych powiązanych z miłością przy wykorzystaniu mechanizmów poznawczych jak koncentracja na sobie, ich cech osobowościowych jak potrzeba wywierania dobrego wrażenia oraz strategii afektywno-poznawczych. Można zatem podsumować, iż uzyskano potwierdzenie założeń, iż treść skryptów uczuć osób antyspołecznych jest skorelowana z cechami osobowości tych osób. Odnosząc uzyskane dane do koncepcji skryptów w zaburzeniach osobowości Becka i współautorów (2005) (ze względu na to, iż nie dysponujemy teorią skryptów miłości u osób z antyspołeczną osobowością), można uznać, iż analiza treści skryptu miłości potwierdza, że osoby z wymienionym zaburzeniem charakteryzuje niedorozwój strategii wzajemności i empatii. Wskazuje na to nadmierna koncentracja na sobie jako bohaterze historii wyrażająca się opisem swoich emocji, przy jednocześnie niskiej umiejętności rejestrowania emocji partnera. Wskaźnikiem związku pomiędzy wiedzą afektywną dotyczącą miłości i przekonaniem kluczowymi typowymi dla osobowości antyspołecznej jest częste werbalizowanie przekonań na temat swoich zalet w sytuacji miłości. Tak silnie ugruntowane przekonania osobiste (zgodnie z założeniami koncepcji Becka i in. [2005] odpowiadają za zachowanie) mogą mieć dysfunkcyjny wpływ na rozwój relacji opartych na wzajemności i empatii.

Można również rozważyć przyczyny dość nieoczekiwanego wyniku polegającego na ocenie sytuacji miłości jako błażej przez więźniów bez antyspołecznego zaburzenia osobowości. Prawdopodobnie jest to efektem braku motywacji, czy też przejawem pewnych społecznie uwarunkowanych reguł wyrażania emocji. Zgodnie z takimi regułami czy stereotypami społecznymi mężczyźni nie wypada mówić o uczuciach czy też przyznawać, że miłość jest niezwykle ważna, przypisywać miłości niezwykle znaczenie (Wojciszke, 2003).

Opisane właściwości skryptów nienawiści u osób antyspołecznych wskazują, że ich wiedza afektywna koresponduje z ich zasadniczymi cechami osobowości, oraz z podstawowymi strategiami według stanowiska Becka i wsp. (2005). Osoby z osobowością antyspołeczną wypowiadają się o sobie w charakterystyczny sposób przypisując sobie takie właściwości jak dobroć, wyjątkowość czy ugodowość. Twierdzenie, że *ze mną zawsze można się dogadać* wskazuje na niezwykle silne przekonania o swoich kompetencjach osobistych (ibid.), i jest powiązane z dość pozytywną sa-

moocena i jednocześnie brakiem wnikliwości, refleksji nad swoim postępowaniem (Book i Quinsey, 2004). Tego rodzaju deficyty afektywne są spójne z rezultatami odnoszącymi się do oceny znaczenia sytuacji; osoby z antyspołeczną osobowością opisują przyczyny nienawiści jako nieistotne, błahe czy nieważne. Pomimo że ogólnie używanie zgeneralizowanych stwierdzeń wydaje się być częste w sytuacji konfliktu (badani opisywali sytuację kłótni) (Gordon, 1994), to jednak tendencja ta znacząco dominuje u osób z antyspołeczną osobowością. Jest to przejawem silnie utrwalonych skłonności do formułowania kategoriycznych wypowiedzi. Właściwość taka ma związek ze sztywnością poznawczą, postrzeganiem świata w kategoriach dość mało plastycznych (Luchins i Luchins, 1982). Warto przywołać poglądy Rokeacha (1960) w odniesieniu do tej kwestii, który dokonując analizy rozwoju sztywności przekonuje, że etiologia tej właściwości wiąże się z silnymi doznaniem lękowymi i wzorcem poznawczym uniemożliwiającym poszukiwanie bardziej plastycznych rozwiązań. Rozwój systemu przetwarzania informacji u osób sztywnych poznawczo przebiega, według niego, w warunkach silnej koncentracji na zagrożeniu i ograniczonych możliwościach poradzenia sobie z nim (ibid.). Uzyskane dane pokazują, że typowe jest dla antyspołecznej osobowości spostrzeganie świata w kategoriach czarno-białych wyrażające się w przekonaniach *ja jestem wyjątkowy, dobry, i zawsze ugodowy, zaś inni są źli, złośliwi i zawsze zachowują się nieodpowiednio*.

Oznacza to, że opisane właściwości skryptu nienawiści tych osób wyraźnie korespondują z kluczowymi przekonaniem, które według koncepcji Becka (i in., 2005) przyjmują postać: np. *jestem lepszy od innych, muszę troszczyć się o własne interesy*. Interakcja tego typu przekonania z czynnikami sytuacyjnymi staje się przyczyną licznych trudności w kontaktach interpersonalnych u takich osób. Wynikające z dysfunkcyjnych założeń przekonania kluczowe w sytuacji negatywnej (np. nienawiści) sprzyjają bardzo ograniczonym możliwościom wyciągania wniosków i przepracowania konfliktu, bowiem osoba z osobowością antyspołeczną nie dostrzega problemu (jest przekonana, że nic się nie stało, bądź że jest w stanie ze wszystkim sobie poradzić). Dzieje się tak dlatego, że to schematy poznawcze (przekonania kluczowe) odgrywają fundamentalną rolę w procesie przetwarzania informacji, a w konsekwencji wpływają na zachowanie (Beck, 2005). Zatem opisane treści skryptów miłości i nienawiści są ilustracją wielu zniekształ-

ceń poznawczych i zaburzeń procesu wnioskowania u osób z antyspołecznym zaburzeniem osobowości. Dla osób z omawianym zaburzeniem charakterystyczne jest nietrafne spostrzeganie aktualnych sytuacji; przejawiają one tendencje do wyolbrzymiania (np. przeceniania siebie), minimalizowania (np. niedocenianie emocji partnera), czy nadmiernego uogólniania (formułowanie sądów, określeń kategorycznych). Ponadto w swoisty sposób dokonują filtrowania informacji, tak aby uwydatnić swoje kompetencje i jednocześnie odrzucić czy zignorować informacje krytyczne. Fundamentalną właściwością jest spostrzeganie i analizowanie sytuacji w kategoriach absolutnych (kategorycznych). Wyartykułowane w narracjach o miłości i nienawiści zniekształcenia poznawcze i błędy w procesie wnioskowania mają niezwykle dysfunkcyjny wpływ na funkcjonowanie emocjonalne osób z antyspołeczną osobowością (Beck, 2005).

BIBLIOGRAFIA

- Beck, A.T. (1964). Thinking and depression. II. Theory and therapy. *Archives of General Psychiatry*, 10, 561-571.
- Beck, A.T., Freeman, A. i Davis, D.D. (2005). *Terapia poznawcza zaburzeń osobowości*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Beck, A.T., Rush, A., Shaw, B. i Emery G. (1979). *Cognitive therapy of depression*. New York: Guilford Press.
- Beck, J.S. (2005). *Terapia poznawcza. Podstawy i zagadnienia szczegółowe*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Berne, E. (2005). *Dzień dobry...i co dalej?* Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Blair, R.J., Jones, L., Clark, F. i Smith, M. (1997). The psychopathic individual: a lack of responsiveness to distress cues? *Psychophysiology*, 34, 192-198.
- Book, A.S. i Quinsey, V.L. (2004). Psychopaths: cheaters or warrior-hawks? *Personality and Individual Differences*, 36, 33-45.
- Brinkley, C.A., Schmitt, W.A. i Newman, J.P. (2005). Semantic processing in psychopathic offenders. *Personality and Individual Differences*, 38, 1047-1057.
- Clark, D.M. i Fairburn, C.G. (red.) (2006). *Terapia poznawczo-behawioralna. Badania naukowe i praktyka kliniczna*. Gdynia: Alliance Press.

- Demorest, A.P. i Alexander, I.E. (1992). Affective scripts as organizers of personal experience. *Journal of Personality*, 60(3), 645-663.
- Dryll, E. i Cierpka, A. (red.) (2004). *Narracja – koncepcje badania psychologiczne*. Warszawa: Instytut Psychologii PAN.
- DSM - IV. (1994). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. Washington: APA.
- Eibl-Eibesfeldt, I. (1995). *Miłość i nienawiść*. Warszawa: PWN.
- Frijda, N.H. (2005). Punkt widzenia psychologów. W: M. Lewis i J.M. Haviland-Jones (red.), *Psychologia emocji* (s. 88-108). Gdańsk: GWP.
- Gawda, B. (2007). Koncentracja na sobie w narracjach osób antyspołecznych. *Studia Psychologiczne*, 45 (4), 75-80.
- Gelder, M. (2006). Naukowe podstawy terapii poznawczo-behawioralnej. W: D.M. Clark i C.G. Fairburn (red.), *Terapia poznawczo-behawioralna. Badania naukowe i praktyka kliniczna* (s. 23-41). Gdynia: Alliance Press.
- Gerstenfeld, P.B. (2004). *Hate Crimes: Causes, Controls and Controversies*. London, New Delhi: Sage Publications.
- Gordon, T. (1994). *Wychowanie bez porażek w praktyce*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Grann, M. (1998). *Personality disorder and violent criminality. A follow-up study with special reference to psychopathy and risk assessment*. Stockholm: RiproPrint.
- Hare, R.D. (2003). *Manual for the Psychopathy Checklist-Revised*. Toronto: Multi-Health System, Inc.
- Hare, R.D. (2006). *Psychopaci są wśród nas*. Kraków: Znak.
- Jarymowicz, M. (2005). Uczucia. W: W. Szewczuk (red.), *Encyklopedia psychologii* (s. 929-935). Warszawa: PWN.
- Levenston, G.K., Patrick, C.J., Bradley, M.M., Lang, P.J. (2000). The psychopath as observer: emotion and attention in picture processing. *Journal of Abnormal Psychology*, 109, 726-733.
- Leventhal, H. i Scherer, K. (1987). The relationship of emotion to cognition: A functional approach to a semantic controversy. *Cognition and Emotion*, 1, 3-28.
- Lewis, M. i Haviland-Jones, J.M. (red.) (2005). *Psychologia emocji*. Gdańsk: GWP
- Luchins, A.S. i Luchins, E.H. (1982). Einstellung effects in learning by repetition: Sex differences. *Genetic Psychology Monographs*, 106, 319-342.

- Lupton, D. (1998). *The emotional Self*. London: Sage Publications.
- Maruszewski, T. i Ścigała, E. (1998). *Emocje – Aleksytymia – Poznanie*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Nęcka, E., Orzechowski, J. i Szymura, B. (2006). *Psychologia poznawcza*. Warszawa: PWN, Academica.
- Newman, J.P., MacCoon, D.G., Vaughn, L.J. i Sadeh, N. (2005). Validating a distinction between primary and secondary psychopathy with measures of Gray's BIS and BAS constructs. *Journal of Abnormal Psychology*, 114, 319-323.
- Paivio, A. (1986). *Mental representations. A dual coding approach*. New York: Oxford University Press.
- Rachman, S. (2006). Ewolucja terapii poznawczo-behawioralnej. W: D.M. Clark i C.G. Fairburn (red.), *Terapia poznawczo-behawioralna. Badania naukowe i praktyka kliniczna* (s. 1-22). Gdynia: Alliance Press.
- Reber, A.S. (2000). *Słownik psychologiczny*. Warszawa: Scholar.
- Rokeach, M. (1960). *The open and closed mind*. New York: Basic Book.
- Rosner, K. (2003). *Narracja, tożsamość i czas*. Kraków: Universitas.
- Sanocki, W. (1974). *Diagnostyczny kwestionariusz osobowości DKO 74/K*. Gdańsk: Uniwersytet Gdański.
- Schank, R.C. (1986). *Explanations patterns: Understanding mechanically and creatively*. Hillsdale, NJ England: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Schank, R.C. i Abelson, R.P. (1977). *Scripts, plans, goals and understanding: An inquiry into human knowledge structures*. Oxford: Lawrence Erlbaum
- Sternberg, R.J. (2001). *Miłość jest opowieścią*. Poznań: Rebis.
- Teasdale, J.D. (2006). Związek między poznaniem a emocją: umysł – w – gotowości w zaburzeniach nastroju. W: D.M. Clark i C.G. Fairburn (red.), *Terapia poznawczo-behawioralna. Badania naukowe i praktyka kliniczna* (s. 61-86). Gdynia: Alliance Press.
- Tomkins, S.S. (1987). Script theory. W: J. Aronoff, A. Robin i R. Zucker (red.), *The emergence of personality* (s. 147- 216). New York: Springer.
- Trzebińska, E. i Gabińska, A. (2009). Przeżywanie uczuć w zaburzeniach osobowości. W: E. Trzebińska (red.), *Szaleństwo bez utraty rozumu. Z badań nad zaburzeniami osobowości* (s. 144-171). Warszawa: Academica.
- Trzebiński, J. (red.) (2002). *Narracja jako sposób rozumienia świata*. Gdańsk: GWP.

- van Dijk, T. (1997). Cognitive context models and discourse. In : M. Stamenow (red.), *Language structure, discourse and the access to consciousness* (s.189-226). Amsterdam: Benjamins.
- White, G.M. (2005). Reprezentacje znaczenia emocjonalnego: kategoria, metafora, schemat, dyskurs. W: M. Lewis i J.M. Haviland-Jones (red.), *Psychologia emocji* (s. 53-72). Gdańsk: GWP.
- Wierzbicka, A. (1992). *Semantics, culture and cognition*. Oxford: Oxford University Press.
- Wojciszke, B. (1986). *Teoria schematów społecznych. Struktura funkcjonowanie jednostkowej wiedzy o otoczeniu społecznym*. Wrocław – Gdańsk: Ossolineum.
- Wojciszke, B. (2003). *Psychologia miłości. Namiętność, intymność, zaangażowanie*. Gdańsk: GWP.
- Zaleski, Z. (1998). *Od zawiści do zemsty. Społeczna psychologia kłopotliwych emocji*. Warszawa: Żak.